

hez fogható terjedelmű és minőségű művészeti kiadvány. Négykötetnyi anyagot egyesít: életrajzi tanulmány; Adattár; Köpeczi Sebestyén József írásai; album. Így együtt kimeríti a szerző teljes feldolgozását, hagyatékának közéletét. Szinte hihetetlen, hogy ezt egyedül Sas Péter hozta össze. Hiszen több száz oldalnyi kéziratot kellett kibetűznie, ezernél több képet kellett nyomdakész állapotba hoznia. Mégis túlzás őt mindkét kötetten szerzőként feltüntetni. A címlap verzóján olvasható a helyes megfogalmazás: „A kötet szöveg- és képanyagát összegyűjtötte, összeállította és szerkesztette Sas Péter”. Ehhez még a „bevezető tanul-

mányt írta” szókapcsolatot is hozzá lehetett volna fűzni, s így kitenni a címlapra. A könyv terjedelméhez képest kevés a kifogásolnivaló. Azt viszont elsősorban a kiadói szerkesztőknek és a korrektornak kellett volna észrevenni, s a szerzővel egyeztetve helyesbíteni. Az évenként számos kötettel jelentkező szerző – ha tényleg egyedül dolgozik – képtelen elégszer elolvasni a kiadványok szövegét. Nélkülözhetetlenek a jó szemű korrektorok.

Köpeczi Sebestyén József e kiadványnak köszönhetően visszatért szellemi és művészi panteonunkba.

Gaal György

Kovács Sándor: Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században. Erdélyi Múzeum-Egyesület [Erdélyi Tudományos Füzetek 269.], Kolozsvár, 2011. 288 old.

Olyan monografikus igénnyel megírt olvasmányt ismertettek, amely a létrejöttét elősegítő kutatás hiánypótló jellege miatt nagy érdeklődésre tart számot. A kapcsolattörténetek kutatóinak forrásokat, tájékozódási pontokat és újabb irányokat kínál a szerző oly módon, hogy közben élvezetes történeteket épít az egyes csomópontok köré, amelyek ekként megrajzolják az erdélyi és magyarországi angol–magyar érintkezések térképét és viszonyrendszerének alakulását.

A Szegeden megvédett doktori dolgozat szerkesztett kiadását olvashatjuk.

A magát későpozitivistának tekintő szerző az angolszász–magyar érintkezések századnyi történetének elbeszélésére vállalkozik, ami nem könnyű feladat, ha felidézünk, hogy a kiválasztott időintervallum eseményekben és történelmi változásokban mennyire gazdag. Annak ellenére, hogy a jól érvelő bevezetés nyíltan rámutat a követett módszertani irányra, a leíró jellegű adatfeltárássra, mégsem bírálható a kötet ebből a szempontból, hiszen elsődlegesen egy doktori disszertációvá felépülő, több éves kutatást rendszerez, egy nagyon szórt, széttartó korpuszból próbál történetet alakítani. A válasz-

tott irány felel meg leginkább ennek a törekvésnek, és a könyvvé való szerkesztés révén a szakma által rég várt kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely bizonyára újabb kutatások kiindulópontjául szolgál.

Az események történeti elbeszélése a kapcsolatfelvételtől követi nyomon annak 19. századi alakulását, a kölcsönösség kibontakozását és működtetését, évszámokban 1821-től 1905-ig. A korszakok tagolását részint a politikai események határozzák meg – lásd az 1848-as forradalmat és szabadságharcot vagy a kiegyezés utáni időszakot, amelyek a kötet témája felől is cezúrát jelentettek – részint olyan szövegek és alkotóik, akik ebben a folyamatban részt vállaltak –, kiemelek néhányat közülük: az egykori unitárius püspökökön, Körmöczi Jánoson és Ferencz Józsefen kívül John Paget, Kossuth Lajos, Jókai Mór vagy a teológiai és angol tanár, Kovács János személyét.

A kötetet az *utazás* metaforájával lehetne leginkább jellemezni, és nem csak azért, mert közvetlenül vagy közvetetten majdnem minden alfejezet címében szerepel ez a fogalom (*Bölöni Farkas Sándor napnyugati utazása, Újabb adatok Jakab József angliai útjához, Edward Tagart erdélyi látogatása 1858-ban, Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása, J. J. Tayler erdélyi látogatása, Fretwell Magyarországon és Erdélyben*), hanem azért is, mert amint az a történeti áttekintésből kiderül, a kapcsolat fenntar-

tásának lényegi eleme volt a közlekedés. Érdekes volt látni, olvasva az egyes fejezeteket, hogy hogyan mutatják meg magukat az erdélyi és magyarországi unitáriusok külföldön vagy itthon; melyek azok a helyek amelyeket megmutatnak az idelátogató angoloknak meg amerikaiaknak és amelyek reprezentatív számukra, pl. a tordai iskola, a Tordai-hasadék, Torockó, Aranyosgyéres; hogyan keresik a közös nyelvet az angol/magyar elsajátítása előtt, hogyan figyelnek a kapcsolatok működésére.

Az utazás mellett a hírek áramoltatása is kulcseleme volt a kapcsolat tartásnak. A személyes üzenetek, majd levélváltások során, később kézirat-katalógusok elküldése, könyvek cseréje által jött létre az a mozgás, amely a kulturális érintkezések sajátja, és amely újabb folyamatok elindítója volt az akkori Magyarországon, de főként Kolozsváron.

Kovács Sándor érdeme, hogy a mozgást kétoldalúságában láttatja. Mindkét (három, ha az angol/amerikai, vagy négy, ha az erdélyi/magyarországi megkülönböztetéssel is számolunk) fél álláspontját, érdekeit és szándékait igyekszik megvilágítani a kötetben úgy, hogy tájékozódik az egykorú angol és amerikai forrásokban is. Kutatásai ebből a szempontból a kölcsönösség jegyében dolgozzák fel az oda-vissza mozgásokat. Bár magyar nyelven írja meg értekezését és ezt a kötetet a szerző, folyamatosan emlé-

keztet és benne tart az angol nyelvű idézetekkel abban a történetben, amelynek kulcsfigurái közé szervezi az eseményeket. A kötet nyelviileg is ráépül a tematikailag jelzett kettősségre. Számos apropót talál a szerző arra, hogy publikálhasson azokból a forrásokból, amelyeket sikerült feltárnia, vagy fordított logikát működtet, és forrásokat közöl, miközben elfeledett történeteket épít újra és környezetet teremt számukra. Az unitárius egyház válik itt a kapcsolatok elsődleges kontextusává, és segít láttatni olyan kérdéseket, amelyek más perspektívából beláthatatlanok, pl. miért fordulhatott elő, hogy az egykori magyar királyi Ferenc József Tudományegyetemen, Kolozsváron az 1890-es évek utolsó felében a Kovács János tanárnál az angol nyelven előadott angol irodalomból abszolutóriumot nyerő hallgatók valamennyien unitárius felekezetűek voltak. Ebben a kötetben választ találunk: a tanárral közös felekezethez tartozás mellett az angol nyelv kollégiumi oktatása, tehát bizonyos alaptudás egyetem előtti elsajátítása tette lehetővé az imént említett tény, és ahhoz is hozzájárult mindez, hogy az angol nyelvtanon kívül, egyetemi hallgatótársaikhoz képest az unitáriusok más, az angol kultúrával összefüggésben álló tantárgyat is választottak.

Az összehasonlító irodalommal foglalkozók számára a megszokott angol–magyar, magyar–román, német–magyar – és a sort folytathatjuk – kap-

csolatok logikája felől rendkívülinek tűnhet a kötet, mert a címében szerepel valami, ami kontextusa, de egyben aktív alakítója a vizsgált kérdésnek, és ez nem más, mint az unitarizmus.

„Egy szám-arányában kisebbségben és némiképp a világtól elszigeteltségben létező egyház” – ahogy a szerző fogalmaz – a 19. században az angol–magyar kapcsolatok tekintetében meghatározó intézménye lehetett nem csak saját közösségének, hanem, Kolozsvár és Budapest kulturális életének is.

A modern értelemben vett nemzeti kultúrák összehasonlításával foglalkozó tudomány eredményei közé tartozik tehát ez a kötet és kihívást is jelent, mert fellazítja a bináris logikán alapuló vizsgálatokat. Nem az lesz itt fontos, hogy két nemzeti kultúra között milyen kapcsolatok alakulnak ki, hanem az derül ki a kötetből, hogy az erdélyi unitárius egyház felfedezése képezte az angliaiak magyar kultúra iránti érdeklődésének kiindulópontját, illetve az is, hogy az angliai és erdélyi egyházak közötti kapcsolatok hogyan lépik át ezeket az intézményközi viszonyokat és válnak kulturális érintkezésekké. Kovács Sándor tehát egy olyan típusú identitáshoz köti a ma nemzeti kultúrák közötti kapcsolatként látott történetet, amely felekezeti elköteleződésként még a 19. század végén is erőteljesebben befolyásolta a közösségi hálózatok működését, mint a nemzetállamok létrejötte nyomán kialakuló azonosulási lehetőségek.

E kötet nyilvánvalóvá tette azt is, amiről 1878-ban Meltzl Hugó, az összehasonlító irodalomtudomány egyik kolozsvári kulcsfigurája már elmélkedett, amikor szerkesztőtársa, Brassai Sámuel tiszteletére az unitárius egyház poliglottizmusáról értekezik *Az unitárius egyház polyglottismusa mint irodalmi eszköz, tekintve Brassai Sámuel külföldi kitüntetése alkalmából* (Keresztény Magvető 1878/13, 192–196.) című írásában. Alkalmi szövegről lévén szó, ott munkál az elfogultság is Meltzl szövegében, viszont érdekes kérdést vet föl, jelesül azt, hogy az erdélyi unitarizmus „a legkozmozopolitább cultur-factor”, mivel fordítások, külföldi kapcsolatok kiépítése által szabadította ki a magyar nyelvet izoláltságából.

Az unitárius egyház angol kapcsolataiban Meltzl tájékozottságának köszönhetően felismeri azok felekezeti-ségen túlmutató eredményességét, hiszen éppen ennek révén kerül ő maga is kapcsolatba a Petőfi-fordító, Erdélyben utazó Browinggal. 1877-ben, amikor az angol fordító előadásokat is tart a kolozsvári English Conversation Clubban, alkalom adódik a személyes találkozásukra. Ezt például Browing személyes naplójában rögzíti. Az angol–magyar kapcsolatok felekezeti-sége révén kerül Meltzlék lapja közelébe mind George Browing, mind a például Vörösmartyt is fordító E. D. Butler, angliai könyvtáros, aki az Erdélyből érkező unitárius ösztöndíjasoktól tanul meg magyarul. Erre a kölcsönösségre

csodálkozik rá Meltzl Hugó, ami egy felekezeten belül a nyelvi korlátok áttörésére irányul, és oda-vissza képes működni. (A klub történetét a szerző a legrészletesebben igyekszik rekonstruálni a hiányos források és napilapok elrejtett utalásait összebogarászva, mivel nem sikerült semmi konkrétabb forrásanyagot találnia ebben a vonatkozásban. Az angliai, amerikai és magyarországi napilapok említése részint az újabb kutatásokat segíti, körvonalazva azt a sajtót, amely nyitott volt ezekre a kérdésekre, másfelől meggyőzi az olvasót arról a tetemes kutatómunkáról, amely megtalálva a napi hírekben és az apróhirdetésben is az információt hiteles történeteket hoz létre.)

Komparatistikai értékei mellett a kötet az unitárius egyház történetének egyik 19. századi fejezetét jelenti. Az egyháztörténettel foglalkozó Kovács Sándor ebben a munkájában merész lépést tesz, amikor saját szakterületétől távolodó terepre kirándul, és sikeresen *utazik* az irodalom, filozófia, történelem, tágabban a művelődéstörténet földjére. Körvonalazza azt a folyamatot, amely az angolok század eleji érdeklődése és az erdélyiek válasza nyomán elsősorban egyház-diplomáciai volt. Úgy mutatja be a 19. századi unitárius egyházpolitikát, hogy közben a budapesti és erdélyi magyar, valamint az angliai és amerikai kulturális, társadalmi viszonyokat is érzékelteti, hangsúlyozva a kapcsolatok egyháztársa-

dalmi beágyazottságát. Két vonatkozását emelném ki ez utóbbinak: egyik a kötetben csak érintőlegesen szóba hozott nőoktatás, vagyis az angliai ösztöndíj által támogatott női „peregrinuszok” kérdése, a másik a Dávid Ferenc Egylet, amely angol mintára szerveződött, és amely a kolozsvári angol társalgási klubbal együtt a szabadidő értelmes eltöltésének, a tudomány és szórakozás határán mozgó intézmények közösség-szervező erejének a bizonyítéka.

Az English Conversation Club története terjedelemben majdnem ugyanannyi lapot foglal el a kötetben, mint pl. 20–30 évnyi kapcsolattörténeti időszak áttekintése. Kossuth Lajos amerikai útjának értelmezése, az angol nyelvű Jókai-recepció tárgyalása mellett e klub működésének kinyomozása is szemléletes abban az értelemben, hogy a kötet 168. oldala után 80 oldalnyi függelékben magyar, angol vagy éppen francia nyelvű szövegek közlésével erősít rá a forráskiadvány jelzőre. Méltán tekinthetjük annak a kötetet. A függelék előtt már a szövegtestben is olvashatunk először itt közölt leveleket, egyéb szövegeket, ha nem szorulnak a lábjegyzetbe. Itt jegyzem meg, hogy több lábjegyzetben vagy szövegtestben található forrást vagy forrás ér-

tékű listát, felsorolást a függelékbe lehetett volna illeszteni. Ennek ellenére jónak találtam ezt a szerkesztési megoldást, de a korpusz heterogenitása is ezt támasztja alá, hiszen az évszámok és nevek fogódzók, segítenek eligazodni a források és a köréjük szőtt történetek között, amelyek közelebb viszik az olvasókhoz az angol–magyar kapcsolattörténetet. A feldolgozott és közölt források, de a lábjegyzetekben megbúvó utalások is újabb kérdéseket indíthatnak el az olvasókban. Felismertetik velünk, hogy könyvtáraink, levéltáraink kiapadhatatlanok ebben a tekintetben, hogy nem lesz elegendő végigolvasni ezt a kötetet, hanem érdemes elővenni pl. a Keresztény Magvető régebbi számait, a peregrinációs adattárakat, Zsakó Erzsébet munkáját az unitárius nőszövetség történetéről.

A kötet román nyelvű rezüméje és angol kivonata jelzésértékű. Olyan olvasók is megtudhatják, miről szól, akik nem értenek magyarul és (el)várják az angol nyelvre lefordított változatot, amely a kölcsönösség jegyében kínálna érdekes olvasmányt az Angliában, Amerikában vagy a világ más tájain élő, az unitárius felekezethez tartozó, sőt a szélesebb olvasóközönség számára is.

Berki Tímea